

דברי ימי העמים בספר שלשלת הקבלה*

מאת

אברהם דוד**

מבוא

אחדים מן ההיסטוריוגרפים היהודים לא הסתפקו בתאור קורות עמם. מהם שנתנו דעתם מי בצמצום ומי בהרחבה גם לתולדות העמים. ההתעניינות בקורותיהם של האומות היתה מוגבלת בדרך כלל לאותן אומות שבזמן מן הזמנים קשורות היו עם האומה העברית. כגון יון, רומא, ביזנטיון, צרפת, איטליה, תורכיה ועוד. מסתבר שמגמה זו באה לידי ביטוי עז בתקופת הריניסאנס, אך נראה כי ניצניה כבר החלו מאות שנים קודם לכן. הנה מוצאים אנו רשימה עברית חשובה למדי של קיסרי רומא וביזנטיון שנתחברה בשנת 967 ככל הנראה על ידי יהודי ביזנטיני¹.

מחברו האלמוני של הספר יוסיפון שחי בדרום איטליה במאה ה-10 יודע לספר על כוחה הרב של מלכות רומי הקדומה. מכיר הוא מקרוב את תרבותה ודרכי ממשלתה של מלכות ביזנטיון². אברהם אבן דאוד ההסטוריון היהודי ספרדי בן המאה ה-12 מוסר ידיעות מעניינות על תולדותיהם של קיסרי רומי ואחדים מקיסרי ביזנטיון בחיבור קצר בשם: זכרון דברי רומי מיום הבנותה עד תחילת מלכות ישמעאל³.

* מאמר זה מבוסס על הרצאה בשם "דברי ימי האומות בהיסטוריוגרפיה היהודית במאה ה-16", שהרציתי ככנס השלישי של האגודה הישראלית ללימודי שלהי ימי הביניים והרנסנס, באוניברסיטה העברית, יוני 1984. זהו קיצורו של פרק מתוך הדיסרטציה שלי, מפעלו ההיסטוריוגרפי של ר' גדליה אבן יחיא, בעל שלשלת הקבלה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו (להלן: דוד, ר' גדליה אבן יחיא).

** Ph.D., Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, The Jewish National and University Library, The Hebrew University, Jerusalem, Israel.

במאות ה-15 וה-16 מוצאים אנו היסטוריונים אחדים המקדישים חיבורים או פרקים שלמים לתולדותיהן של האומות, ר' יוסף בן צדיק שחי במחצית השנייה של המאה ה-15 בספרד ואברהם בן שלמה ארדוטיאל — ממגורשי ספרד מותירים ידיעות ספורות אך חשובות על מלכי ספרד⁴. אברהם זכות מקדיש את המאמר הששי שבספר יוחסין לפרקים מתולדותיהן של האומות. הפילוסוף והמדינאי דון יצחק אברבנאל מפזר בפירושו למקרא ידיעות היסטוריות לא מועטות הקשורות לאומות. ר' אליהו קפשאל מקנדיאה (כרתים) כתב על תולדותיהם של השולטנים התורכיים בספרו הגדול סדר אליהו זוטא⁶, ועוד הוסיף חבור קצר על השררה בויניציאה⁷. ר' יוסף הכהן בעל עמק הבכא הקדיש חבור היסטוריוגרפי מיוחד לתולדותיהם של מלכי ושליטי אירופה ותורכיה בשם "דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר"⁸. ר' דוד גנז מפרג השלים בעשור האחרון של המאה ה-16 את חיבורו ההיסטוריוגרפי צמח דוד שחלקו השני מוקדש לענייניהן של האומות מראשיתה של האנושות⁹.

תופעה זו של התעניינות בקורותיהן של האומות שבאה לידי ביטוי משמעותי בעיקר במאה הט"ז אצל היסטוריונים יהודיים בני תרבויות שונות: ספרד, איטליה, ומרכז אירופה¹⁰, טרם זכתה לדיון מקיף. אם כי כבר עמדו חוקרים אחדים על עצם התופעה אצל היסטוריון זה או אחר, וגם זאת במשורה, מבלי להציב סימנים כלשהם למכנה משותף לכולם או אולי לאחדים מהם¹¹.

דומה שאין ספק כי יש לראות השפעת התרבות הסובבת כגורם מעצב לכך. אם כי לכל היסטוריון היו שיקולים שונים בציון או הבלטת פרטים אלו או אחרים הנובעים מתוך מגמות ומניעים אינדיבידואליים או כלליים. במסגרת זו מבקשים אנו לייחד דברים לפועלו בתחום תולדות העמים של ההיסטוריון היהודי-איטלקי בן המאה הט"ז ר' גדליה אבן יחיא.

תולדות בעל שלשלת הקבלה

גדליה בן יוסף אבן יחיא, נצר למשפחה פורטוגלית מיוחסת — משפחת אבן יחיא, שרבים מבניה שמשו בחצרות מלכים ושליטים בפורטוגאל ובספרד במרוצת ימי הביניים. סבו של גדליה — ר' דוד בן יוסף נ' יחיא הגיע עם משפחתו לאיטליה סמוך לגרוש פורטוגאל בשנת 1497. גדליה נולד בעיר

אימולה (Imola) בצפונה של איטליה בשנת 1526, ושם עברה עליו ילדותו. את מרבית חייו בילה הוא בנדודים בעריה השונות של צפון איטליה. נראה שהוא יצק מים על ידיהם של חשובי החכמים בארץ זו. עליהם נמנו ר' עובדיה ספורנו מבולוניה, ור' מאיר קצנלבוגן (מהר"ם מפדואה). הוא הוסמך לרבנות על ידי שלשה רבנים: ר' יעקב ישראל פינצי רקנאטי מן העיר פיסארו (Pesaro) ועל ידי האחים ר' אברהם ור' ישראל מרוויגו, שהיו ראשי ישיבה בפירארה. גדליה שלח ידו במלאכת השולחנות — המרת כספים, ואף הפסיד הון רב כאשר נאלץ לעזוב את מדינת הכנסיה סמוך לגירוש של שנת 1569. את שנותיו האחרונות עשה בעיר אליסאנדריאה (Alessandria) שבמחוז פיימונטי, ושם אף שמש ברכנות עד לפטירתו בשנת 1587.

ביצירתו הספרותית רבת האנפין, שרק מעט הימנה נותר כיום, ניכרת אישיותו הרוחנית הממזגת בקרבה מסורת יהודית שורשית והומניזם יהודי איטלקי. הוא חיבר למעלה מ-20 חיבורים, מתוכם שלשה שהגיעו לידינו. מרבית חיבוריו נושאים את חתום הדרשנות והמוסר. נראה שבתחום זה הוא גילה כשרון. התחומים הנוספים אשר בהם הוא התעסק הם: היסטוריוגרפיה, בלשנות, פרשנות מקראית, פרשנות ליטורגית, פילוסופיה, ספרות יפה, חלומות וכישוף. יש לציין שעיסוק זה האחרון היה נפוץ באותה תקופה בקרב ההומניסטים היהודים והלא-יהודים.

אחד מחיבוריו ששרדו בידינו הוא חיבורו ההיסטוריוגרפי — שלשלת הקבלה שמחברו מכנהו גם בשם "ספר יחיא". חיבור זה שכתבתו נמשכה במשך עשרות שנים, אותה החל עוד בצעירותו בהיותו בעיר רוינה (Ravenna) בשנת 1549, וסיימה סמוך למועד פטירתו בשנת 1587. ידועות למעלה מ-15 מהדורות דפוס של ספר זה. מהדורת הדפוס הראשונה ראתה אור בויניציאה בשנת שמ"ז (1587), ותוך כדי ההדפסה נפטר גדליה. ספר זה, שתכליתו היא תאור רציפותו ההיסטורית של עם ישראל מראשיתו עד לימיו, מכיל גם לקט דרשות המהוות את החלק השני משלשת חלקי הספר. בחלק זה של ספרו, נכללות דרשות בעלות אופי אוניברסאלי שתואם במדה רבה להשקפת עולמם של חוגי ההומניסטים באיטליה בזמנו. על הגלגלים השמימיים, על הנפש, על הכישופים, רוחות רעות, דיני האדם, מטבעות ומידות. וכן דרשה רפואית, בלשונו: "על יצירת הוולד במעי אמו ומה יהיה אחריתו". (במהדורת הדפוס הנ"ל, דף עז ע"א-פב ע"א)¹².

היסטוריון זה לא זכה להערכה הולמת על ידי חכמי הדורות שבאו אחריו.

אחד מחכמי ישראל במאה הי"ז כינה ספרו שלשלת הקבלה שלא בדין "שלשלת השקרים"¹³, וכמובן שהיה זה אחד הגורמים שאיש זה וחבורו הנ"ל היו נושא לזלזול מצד חוקרים שונים¹⁴.

איש הריניסאנס

הצצה קלה בספר זה מורה על המגוון העצום של ידיעות הנכללות בו מתחומים אחדים המצטרפים לכדי תיאור מעניין אודות רציפותו ההיסטורית של עם ישראל מראשיתו.

בעל שלשלת הקבלה גילה ענין רב בקורותיהן של אומות אחדות. התעניינות מיוחדת גילה הוא בעולם העתיק, בתרבותה של יוון, בתולדותיהם של קיסרי רומי וביזנטיון, ואף בסוגיות שונות הקשורות לחוגי הכנסייה, אגב נסיון לקושרם על דרך הסינכרוניזציה לתולדות ישראל.

התעניינותו של גדליה אבן יחייא בקורותיהם של עמי קדם אינה בבחינת חזון בלתי נפרץ, אלא פרי השפעה ישירה מן התרבות הסובבת, שהרי מסימניה המובהקים ביותר של תקופת הריניסאנס באיטליה היתה השיבה אל העבר, השאיפה להכיר, להוקיר ולהדגיש את הטוב והיפה שביישות הקדומה, ולעתים אף להתרפק עליה. מגמה זו מוצאת את ביטוייה העזים ביותר בשכבת המשכילים ההומניסטים באיטליה, רוצה לומר, העולם העתיק קנה לו אחיזה רבת משמעות בחיים הרוחניים באיטליה בצורות ובגילויים שונים¹⁵. דפוסים מחשבה אלו החלו נותנים אותותיהם גם בחברה היהודית באיטליה¹⁶. נציגה המובהק של מגמה זו היה עזריה מן האדומים (די רוסי) שחבר בשנת ש"ל (1570) את ספרו מאור עיניים — הכולל חקירות שונות בתולדות ישראל בתקופת הבית השני. חבור זה מבוסס על הצגת עמדות ביקורתיות נועזות, תוך כדי התבססות על מיטב הספרות הקלסית והנוצרית הקדומה¹⁷.

דיוננו מתרכז בשני נושאים עיקריים שמשכו את לבו של בעל שלשלת הקבלה: הכרת העולם העתיק ותרבותו מחד גיסא, ועניינות בנצרות מאידך. שני נושאים אלו משכו לבו של אבן יחייא מעצם היותם קשורים לסביבתו — לארץ מולדתו איטליה. רומא שימשה הן כבירתה של הממלכה, הרפובליקה והקיסרות הרומית במשך מאות בשנים, והן כמקום מושבו של הכס הקדוש. ובמקום זה הוא לא התקשה לאסוף וללקט ידיעות ממקורות שונים. פעמים

הרבה מציין באופן סתמי את מקורותיו: "דברי הימים שלהם" "קרוניקי שלהם", "קרוניקי של נוצרים" ועוד.

הכרת העולם העתיק ותרבותו

כנושא זה של הכרת העולם העתיק ותרבותו אי אפשר שלא לחוש בשוני המהותי בשני משורים. הראשון המוקדש ליוון, מדגיש יותר את הצד התרבותי, מביא ספורים ואגדות מן המיתולוגיה היוונית ומונה סופרים, הוגי דעות והיסטוריונים יוונים, תוך הארת דמותם של אחדים מהם. המישור השני מוקדש לרומא, ומדגיש יותר את הצדדים המדיניים, את אופיו של השלטון הרומי, ואת נושאי הנהגתו (קיסרים ומצביאים). בשני משורים אלו עשה אבן יחייא שמוש בחומר היסטורי מובהק, לצד חומר לגנדרי, במיוחד בתאור הדמויות המרכזיות ביותר, שאודותם נפוצו ספורי מופת רבים¹⁸.

הוא נותן דעתו לדמויות חשובות¹ מן המיתולוגיה היוונית. כגון: "אומירו" (Homer)¹⁹ "אקילו" (Achilles) החכם וגבור, שנהרג בעורמה בעיר "טרויה"²⁰, "אירקולו" (Hercules) ענק גדול וגבור מאד²¹. עוד מביא הוא את האגדה אודות הנביאה "סביליאה" (Sibyl) שנבאה באסיה הקטנה על פורענויות הממשמשות ובאות, נבואות אלו כידוע שלחה ל"טרקויניוס" (Tarquinius) מלכה האחרון של רומי²². אבן יחייא מוסר ידיעות מעניינות על רופאים יוונים מפורסמים²³ כגון "איפוקראטס" (Hippocrates) ו"גאלינוס" (Galen). אך עיקר מעייניו שם הוא בפילוסופיה היוונית, מזכיר הוא בקצרה את ארבע האסכולות הפילוסופיות האתונאיות הידועות²⁴.

מיוחד הוא דברים לתולדותיו והגותו של ההיסטוריון "קסנופונטי" (Xenophon)²⁵, מביא ידיעות בשילוב מסורות ואגדות על הפילוסופים: "פיטגורה"²⁶, "איסוקרטו" (סוקרטס)²⁷ "פלטוני" (אפלטון)²⁸ ו"אריסטוטילו" (אריסטו)²⁹, ומדגיש כיצד ינקו והושפעו מתורת ישראל. מגדיל הוא לעשות בתאור דמותו של אריסטו שזיקתו ליהדות היתה לדידו מוחשית ביותר. הוא אף יודע לספר שאריסטו התיידד — מסורת זו אכן רווחה בימי הביניים³⁰. ולא זו בלבד, אף יודע הוא לספר כיצד נסה אריסטו לגרור לאמונתו החדשה את תלמידו אלכסנדר מוקדון, שאף מאריך הוא בתאור דמותו ועלילותיו³¹. כאן כדאי להוסיף שתשומת לב מיוחדת במינה ניתנה לאלכסנדר מוקדון בספרות העמים ובספרות ישראל כאחד. עלילותיו

וגבורותיו זכו לעבוד ספרותי רומנטי כבר בתקופה ההלניסטית. אף בספרות התלמודית והמדרשית נשתמרו ספורים אחדים אודותיו שרק חלקם קשורים ליהודים בזמננו³². ספור עלילותיו של אלכסנדר זכה ללבוש עברי במרוצת ימי הביניים, ומצויים בידינו נוסחים עבריים אחדים המתארים את דמותו³³. הרבה אגדות וספורי עם נוצרו במרוצת הדורות סביב ראשית יסודה של העיר רומי, אבן יחייא מביא את אחת הוריאציות של האגדה המפורסמת על מיסדי העיר: רמוס ורומולוס. על לידתם וכיצד ניצלו על ידי הזאבה³⁴. כן עומד הוא בקצרה על התמורות שחלו במבנה המשטר הרומי: מלוכה, רפובליקה וקיסרות³⁵. הנתונים הכרונולוגיים שהוא מוסר בענין זה הינם מדויקים בדרך כלל. עוד מוסר הוא ידיעות אחדות מדויקות למדי על נסיונות הפלישה של בני קרתגו לרומא בשנים 218-202 לפה"ס בראשות המצביא המהולל חניבאל, וכיצד נהדף בשערי רומי והובס כליל בשנת 202 ליד העיר זמה (Zama) בקרתגו על ידי המצביא הרומי "סיפיאון" (Scipio Africanus)³⁶. בהיסטוריוגרפיה היהודית של ימי הביניים נתנה תשומת הלב במידה לא מועטת לתולדותיהם של קיסרי רומי וביזנטיון. ידועות רשימות שונות מקוטעות ובלתי מדויקות³⁷. ידועות שתי רשימות עד המאה ה-10 המצטיינות בדיוקנות ובשלמות יחסית, הן בזהותם של האישים והן בציונים הכרונולוגיים. האחת רשימתו של אלמוני בשם "סדר מלכי רומי" מגעת עד שנת 967 (הנזכרת לעיל)³⁸, והאחרת של גדליה אבן יחייא, כוללת גם את קיסרי ביזנטיון³⁹. יסודה במקורות כלליים בלתי מזהים (כפי שעוד נראה להלן). רשימה זו למן השליש השני של תקופת השלטון הביזנטי לקויה, מגעת עד כיבוש קונשטנטינופול על ידי התורכים בשנת 1453. נעדרים ממנה שמותיהם של קיסרים אחדים שמשלו בביזנטיון. אף בחלקה הראשון של הרשימה על קיסרי רומי לא נכללו אחדים מבין הקיסרים שמלכו חדשים אחדים, אבן יחייא טעה פה ושם בהערכת הכרונולוגיה של אחדים מהם. הוא חדל לציין את שנות שלטונם של הקיסרים מזמנו של "יואן" (John Zimiscas) שמלך בשנים 969-976, ומשום כך יקשה לזהות שמות אחדים ברשימתו, כי הרי רבים מן השמות חוזרים במרוצת הדורות.

אפשר לסכם, שרשימה זו של אבן יחייא יעילותה רבה בערך עד אותו זמן שבו נפסקת הרשימה "סדר מלכי רומי" הנ"ל. עם זאת ברור שאין כל זיקה בין רשימתו של אבן יחייא לרשימה ההיא.

רשימותיו של אבן יחייא מיוסדות על מקורות איטלקיים ולטיניים שכמובן

הוא לא התקשה להשיגם, ולא בכדי מוצא הוא טעם למנות שורה ארוכה של "חכמי האומות הגדולים שבהם בחכמת תורת הקיסרי" שחיו בדורו ובדורות שקדמו לו⁴⁰. לבטח הכיר אחדים מהם מכתביהם. במקום אחד בספרו רומז אבן יחייא למגעים ישירים שהיו לו עם "חכמים גדולים שבהם" לצורך בירור ענין כלשהו "בתורות הקסרים של רומא"⁴⁷.

על אחדים מבין הקיסרים מיוחד אבן יחייא דברים. אם שמביא הוא ידיעות היסטוריות הקשורות לתולדותיהם ולפועלם, ואם כשמביא ספורים ומעשיות שנקשרו אליהם, ובכלל זה גם מדברי חז"ל הפזורים בספרות התלמודית והמדרשית.

בין השאר יודע הוא לספר על שתי תמורות חשובות שחלו בקיסרות הרומית בימי שלטונו של "קונסטנטינו" (Constantin) הראשון, האחת שאיפתו הכבירה להכניס תחת כנפיה של הנצרות את כל האימפריה הרומית, שעד זמנו היתה הנצרות נרדפת קשות על ידי קודמיו. השנית, בניית העיר קונשטנטינופול במקומה של העיר ביזנטיון הקדומה, והפיכתה לבירתה החדשה של האימפריה הרומית בשנת 330 אה"ס⁴². במקום אחר עומד אבן יחייא על מפעלו התחיקתי של הקיסר "יוסטיניאנוס" (Justinian) הראשון, בתחום המשפט הרומי — בעריכת הקונסטיטוציות הקיסריות ופסקי דיניהם של משפטים רומיים, חבור הידוע בכינויו: הקודקס היוסטיניאני (Corpus Juris Civilis) שנערך בשנים 529-535⁴³.

אבן יחייא מתאר בקצרה את השתלשלות שקיעתה של הקיסרות הרומית. מתאר את הפלישה הגוטית בתחילת המאה ה-5 לאה"ס. שמאז ואילך נעשתה העיר רומי בפרט ואיטליה בכלל כמרקחה, כאשר טריטוריות שונות נפלו בזה אחר זה לידיהם של שליטי שבטים גרמניים ואחרים⁴⁴.

העולם הנוצרי

בהסטוריוגרפיה העברית ישנה התייחסות מועטת ביותר לענייניה של הנצרות כאשר איננה מתקשרת בצורה זו או אחרת ליהדות, התייחסות מה מוצאים אנו בדברי דון יצחק אברבנאל בפירושו למקרא, וביחוד בפירושו לדניאל — "מעייני הישועה". וכן אצל ר' אברהם זכות בעל ספר היוחסין המפורסם ושם ידיעות על ענייניה של הכנסייה במאמר הששי שבספרו. התייחסות מועטת לכך מוצאים אנו גם בספר דברי הימים ליוסף הכהן.

עולמה של הנצרות לא היה זר כלל ועיקר לאבן יחיא. מוסר הוא אינפורמציה כלשהי על הנצרות ונושאי דברה. הוא הכיר מקרוב את ספרות אבות הכנסייה⁴⁵, במקומות שונים בחיבורי מצביע הוא על כך שהיו לנגד עיניו חבורים שונים שיצאו מתחת ידיהם שג' אפיפיורים, אנשי כמורה ותיאולוגים נוצריים⁴⁶. כמו כן, הוא עשה שימוש חשוב בקאנונים ובכולות אפיפיוריות⁴⁷. על אחד ממקורותיו, אולי המרכזי, מספר אבן יחיא בהקדמתו לחבורו:

"ודע כי אני לקחתי מזכרת חכמיהם וחדושיהם מספר דברי הימים, רוצה לומר קרוניקי שחבר פרה יקומו פליפו דברגמו, אשר דבריו נראו לי היותר אחרונים מהמחברים והיותר אמיתיים אשר אצלם".

אכן ידועה הכרוניקה של אותו היסטוריון אגוסטיני Jacopo Filippo de Bergamo שאותה חבר בשנת 1493⁴⁸.

אין אבן יחיא מוסר ידיעות על הנצרות משחר ימיה, אלא ידיעות מועטות על סופרים נוצריים שהטביעו את חותמם בכנסייה, הוא מזכיר את "איבסיביאו" (Eusebius) — שישב בקיסריה בשנים 264-340. הוא אף עשה שימוש מירבי בספרו Praeparatio evangelica בעניינים שונים⁴⁹. אבן יחיא סוקר בקצרה מתרגמי מקרא קדומים ללשונות זרות עד הירנימוס — "ירונימו" (Hieronymus-Jerome), עליהם למד מדברי הסופר הספרדי-פרנצסקאני בן זמנו — "אנטו' דגיוורה" (Antonio de Guevara)⁵¹ בחבורו Literas aureas⁵², המוסר השתלשלות תרגומי המקרא מתקופה קדומה.

אבן יחיא מוסר ידיעות ספורות על תולדותיהם ופועלם של אפיפיורים אחדים. הוא מזכיר שורה של תקנות בתחום הכרונולוגיה והפולחן⁵³ ומתאר כיצד נקבע מועדו של חג הפסחא הנוצרי, כידוע תאריך חג הפסחא היה נושא לויכוחים רבים בכנסייה כמעט מראשיתה, כיון שבקשו לנתקו מזיקתו ללוח העברי ולקבוע לו מעמד נוצרי עצמאי. דבריו בענין זה, בעקרון תואמים יפה למציאות. הוא תאר נכונה השתלשלות החישובים הכרונולוגיים לקביעת זמנו של חג הפסחא בהתאם ללוח היוליאני והגריגוריאני. אם כי בתאורם של תקנות כנסיות אחדות לא דייק בציונים הכרונולוגיים, ופעמים שאף בלבד בשמותיהם של האפיפיורים המתקנים⁵⁴.

התערבותם של האפיפיורים בעניינים פוליטיים ממדרגה ראשונה, ובכלל זה מינויים והדחתם של מלכים ושליטים, מוצאים את ביטויים גם בדברי אבן

יחייא במקומות אחדים, כגון מינויו של "פופינו" (Pepin) — אביו של קארל הגדול כמלכה של צרפת בהתערבותו של האפיפיור זקריאה (Zacharias)⁵⁵. כן יודע הוא לספר כיצד הכתיר האפיפיור את קארל הגדול לקיסרות הרומית הקדושה בשנת תר"מ לחורבן, היינו שנת 800 לאחה"ס⁵⁶. הוא מקדיש משפט קצר לגלות בבל של האפיפיורות, שהעתיקה מקומה מרומא לאביניון שבפרובנס במאה ה-14⁵⁷. אבן יחייא מייחד מלים אחדות לתאור קצר ביותר של הכתות הנוצריות השונות, ואף רומז במשפט קצר לביקורתו של "מרטין לוטר" כנגד הכנסייה⁵⁸. ועוד יודע הוא לספר על כמה מגדולי הפילוסופים הנוצריים כגון: "פרא טומאשו" (Thomas Aquinas) הפילוסוף המפורסם שחי במאה ה-13⁵⁹ או "אלבירטו מאניו" (Albertus Magnus) מורו⁶⁰. כן מונה הוא שורה ארוכה של עשרות רבות "חכמים ופילוסופים" מבני איטליה שאינם בני ברית שחיו בדורו ובדורות שקדמו לו⁶¹.

סכום

בסקירתנו זו בקשנו לעמוד על מדגם מייצג מתוך מכלול עניינים בתולדותיהם של האומות שעניינו במיוחד את גדליה אבן יחייא, שאותן שרבב בתוך מסכת ארוכה של דיונים היסטוריוגרפיים המוקדשים לבני עמו.

קשה להצביע על מגמה מיוחדת בהעלאת דמויותיהם של קיסרי רומי או אחדים מיורשיו של פטרוס הקדוש, מלבד עצם העובדה, שגם הזרוע השלטונית-הרומית וגם הזרוע הדתית-כנסייתית קשורות היו בצורה זו או אחרת ליהדות. לא כן לגבי חכמי יוון, שבהעלאת דמותם של חשובי חכמיהם בקש אבן יחייא להבליט לצד דוגמאות נוספות את עליונותו וייחודו של עם ישראל. שהרי אחת ממגמותיו הבולטות של אבן יחייא בחיבורו שלשלת הקבלה, היתה להאדיר בדרכים שונות את תורת ישראל ותרבותו, אשר בהן רואה הוא יסוד ושרש לכל החכמות, שכל הטוב שבעולם הרוח מקורו במורשת היהדות. לדעתו חכמתם של גדולי המחשבה וההגות מבין חכמי האומות אינה נובעת אלא מתורת ישראל. רעיון זה מוצא את ביטוי אף בסקירתו על חכמי יוון, כיצד הושפעו מתורת ישראל על ידי נושאי דברה — הנביאים וממשיכיהם על גדולי הפילוסופים, ולא בכדי מייחד גדליה אבן יחייא דיונים לא מועטים לתרגומיו של ספר הספרים ללשונות אחדות, אשר

בהפצתו בין האומות רואה הוא הוכחה ניצחת לאמיתותו ולהוקרתו בעיניהן של האומות⁶².

כדרך כל יהודי איטלקי משכיל בן תקופת הריניסאנס היה לבו של אבן יחייא פתוח למשבוי רוח זרים. הוא מצא איפוא ענין רב גם בתרבות הכלל אנושית לדורותיה. הוא הושפע רבות מעזריה מן האדומים שהגדיל לעשות בהחדרת יפיפיותו של יפת באהלי שם. הוא הרבה להשתמש במקורות כלליים. לנגד עיניו היו תעודות, זכרונות וחברות היסטוריוגרפיים איטלקיים, לטיניים וכנסייתיים, שמתוכם לקט פה ושם ידיעות על שליטי וחכמי האומות עוד מתקופה קדומה, תקופת המקרא. הוא מייחד דברים לתולדותיהם של פילוסופים ושליטים קדומים מן העולם ההלניסטי והרומי, וכן בעניינם של אפיפיורים והוגי דעות נוצריים.

הרושם המתקבל מדבריו, שלפניו היו מקורות טובים ומהימנים בדרך כלל. אם כי בעניינים כרונולוגיים לא תמיד תאמו דבריו למציאות. גם אותן ידיעות שאין להן יסוד במציאות אין ספק שמעוגנות הן במסורות שונות שרווחו בזמנו, שלדאבוננו לא כולן ידועות ממקורות אחרים.

אין ניכרת בדבריו נימה כלשהיא להערכה, לא חיובית ואף לא שלילית, לא ליוון ולרומי, ואף לא לנצרות. הוא מתיחס לעובדות כמות שהן, מבלי לפתח כל רגשות כלפיהן. מצד אחד אין הוא יכול להתעלם מסביבתו הנוצרית, אך מאידך אין הוא יכול לשכוח את הטרגדיות האיומות, אותן הוא מתאר בפרוט יחסי, שהיו מנת חלקם של בני עמו במרוצת הדורות בעטיים שלטון רומי עריץ וקנאות נוצרית פרועה⁶³. דומה שפרובלמטיקה מעין זו מצויה אף אצל אחרים מבני דורו — אלו שבקשו להתמזג במסגרת התרבות הכלל אנושית.

1. פורסמה על ידי א' נויבאויר, סדר החכמים וקורות הימים, חלק א. אוקספורד תרמ"ח, עמ' 186-185. על כרוניקה זו ראה גם: S. Gero, *Byzantine imperial Prosopography in a Medieval Hebrew Text, Byzantion*, XLVII (1977), pp. 157-162.
2. ראה ספר יוסיפון, מהדורת ד. פלוסר, חלקים א-ב, ירושלים תשל"ט-תשמ"א.
3. חבור זה נדפס לראשונה עם ספר הקבלה במנטובה רע"ד, על המחבר ראה מבוא של ג"ד כהן למהדורת ספר הקבלה, פילאדלפיה תשכ"ז.
4. כרוניקות אלו פורסמו על ידי נויבאויר, שם, עמ' 85-114. ספר הקבלה פורסם עם הערות פעם שניה על ידי א"א הרכבי, בחדשים גם ישנים, חלק שני, נדפס כנספח לדברי ימי ישראל לצ"ה גרץ בתרגום שפ"ר, וארשא תרנ"ח. לאחרונה יצאה לאור מהדורת צלום של שני טקסטים אלו בשם: "שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, עם מבוא מאת א' דוד, ירושלים תשל"ט.
5. ראה ספר יוחסין השלם, מהד' צ' פיליפאווסקי, עם מבוא של א"ח פריימאן, פראנקפורט א. מיין תרפ"ד.
- A. A. Neuman, Abraham Zacuto historiographer, H. A. Wolfson Jubilee volume. vol. II. Jerusalem 1965, pp. 597-629.
- הנ"ל The Paradoxes and fate of a Jewish Medievalist, The seventy-fifth anniversary volume of *Jewish Quarterly Review*, Philadelphia 1967, pp. 398-408; J. Luis Lacave, Las fuentes cristianas del Sefer Yuhasin, Proceedings of the fifth World Congress of Jewish Studies, Vol II, Jerusalem 1972 pp. 92-115.
6. מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימונסון ומ' בניהו, חלקים א-ג, ירושלים תשל"ו-תשמ"ג.
7. נדפס לראשונה על ידי N. Porges, *REJ* 79 (1924) pp. 28-60, ובהרחבה משמעותית במהדורת סדר אליהו זוטא, חלק ב, עמ' 215-327.
8. שני החלקים א-ב נדפסו בחיי המחבר בסביוניטה שי"ד, חלק שלישי, נדפס שלא בשלמות כדי חציו בלבד על ידי ד"א גרוס, ירושלים תשט"ו. ובענין זה ראה א' דוד, לקורות יהודי איטליה בצילה של הריאקציה הקאתולית במאה הט"ז לאור תעודות חדשות, תרביץ, מט (תש"מ), עמ' 383.
9. ראה מהדורת מ' ברויאר, ירושלים תשמ"ג.
10. על כרוניקה נוספת שנתחברה בפראג בראשית המאה הי"ז ונתגלתה זה לא מכבר, ראה א' דוד, כרוניקה עברית מפראג מראשית המאה הי"ז. ירושלים תשמ"ה.
11. דיונים קצרים בנושא זה ראה ח"ה בן ששון, למגמות הכרונוגראפיה היהודית של ימי הביניים בתוך: היסטוריונים ואסכולות היסטוריות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 32-34; H.Y. Yerushalmi, *Clio and the Jews, Reflections on Jewish Historiography in the Sixteenth Century, PAAJR* (Jubilee Volume), 46-47 (1979-80) pp. 624-625.

12. על תולדותיו ועל כלל יצירתו הספרותית ראה דוד, ר' גדליה אבן יחיאל, עמ' 4-22, על מסקנות המחקר בעניינו ראה עוד A. David, R. Gedalya Ibn Yahya's Shalshet (Chain of Tradition), *Immanuel*, 12 (1988), pp. 60-76. הדרשה הרפואית בנוסח שונה מתוך כ"י גינצבורג שבמוסקבה 652 פורסמה זה לא מכבר על ידי עם הערות אחדות מאת בעל היובל הנכבד, במאמר, דרשה רפואית מאת ר' גדליה בן יוסף אבן יחיאל, קורות, 8 (1982), עמ' 161-171. [להלן יוזכרו מראי המקום משה"ק, דפוס ראשון ויניציאה שם"ז].
13. ראה ר' יוסף שלמה דלמדיגו (יש"ר מקנדיאה), מצרף לחכמה, באסיליא [בעצם: הנאן] שפ"ט, דף ז, א, וכן באחד ממכתביו שפרסם א' גייגר במלא חפניים, ברלין ת"ר, עמ' 23.
14. על כך ראה דוד, ר' גדליה אבן יחיאל, עמ' 209-220.
15. מתוך השפע העצום של הספרות המחקרית בנושא זה עדיין תופס מקום חשוב חיבורו המסכם של J. Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Leipzig 1908; ובתרגום עברי, תרבות הרניסאנס באיטליה, בעריכת ח' פרי, ירושלים תשכ"ו.
16. על אורח חייהם ותרבותם של יהודי איטליה בתקופת הרניסאנס, ראה סכומי דברים אצל: מ"ד קאסוטו, היהודים בפירנצה בתקופת הרניסאנס, ירושלים תשכ"ז; מ"א שולוואס, חיי היהודים באיטליה בתקופת הרניסאנס, ניו יורק תשט"ו; ב' רות, היהודים בתרבות הרניסאנס באיטליה, ירושלים תשכ"ב; ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרניסאנס, ירושלים תשל"ט: R. Bonfil, *The Historian's Perception of the Jews in the Italian Renaissance, towards a Reappraisal*, *REJ*, 143 (1984), pp. 59-82.
17. עליו ועל מפעלו ההיסטוריוגרפי ראה דיון מסכם R. Bonfil, *Some Reflections on the Place of Azariah de Rossi's Meor Enayim in the cultural Milieu of Italian Renaissance Jewry*, in: *Jewish Thought in the Sixteenth Century*, ed. by B. D. Cooperman, Camnbridge (Mass) 1983, pp. 23-48.
18. והספרות המרובה המובאת שם.
19. ראה דוד, ר' גדליה אבן יחיאל, עמ' 23-47.
20. שה"ק, דף צח, א.
21. שם.
22. שם, דף ק, ב.
23. שם, דף קח, א.
24. שם, דף קג, א-ב.
25. שם, דף ק, ב.
26. שם, דף צט, ב, ק, ב-קא, א.
27. שם, דף ק, ב.
28. שם, דף קא, א.

29. שם, דף קב, א-קג, ב.
30. על זיקתו של אריסטו ואפלטון ליהדות כבר דנו חוקרים אחדים. על כך ראה דוד, ר' גדליה אבן יחיאל, עמ' 29-32, 275-276.
31. שה"ק, דף כב, ב-כג, א; קא, ב.
32. בשה"ק דף כב, ב-כג, א מובאת המסורת המפורסמת על פגישתו הנלככת עם רבי שמעון הצדיק, מסורת זו נמצאת כבר ביוסיפוס, קדמוניות, ספר יא, סעיף 305-339, ובעקבותיו בספר יוסיפון, מהדורת ד' פלוסר, חלק א, ירושלים תשל"ט, עמ' 54-57; במגילת תענית, מהדורת צ' ליכטנשטיין, ב-HUCA, כרך 8-9 (1931), עמ' 339-340 ומקבילה בתלמוד הבבלי, יומא, דף סט ע"א, מסורת זו כידוע נטולה כל יסוד. ראה: י' גוטמן, אלכסנדר מקדון בארץ ישראל, תרביץ, יא (ת"ש), עמ' 279-330; א' צ'ריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית, תל אביב תשכ"ג, עמ' 32-37.
33. על כך כבר נכתב רבות, ראה מחקרים אחרונים בענין זה I. J. Kazis, The Book of the Gestes of Alexander of Macedon, Cambridge (Mass) 1962; י' דן, עלילות אלכסנדר מוקדון, ירושלים 1969; ד' פלוסר, מעשה אלכסנדרוס לפי כתב-יד פאריז, תרביץ, כו (תשי"ז), עמ' 165-184, וכן במהדורת ספר היוסיפון בעריכתו, מבוא, ירושלים תשמ"א, עמ' 216-252, והנוסח שבכ"י הנזכר לעיל הובא כנספח לספר יוסיפון במהדורת הנ"ל, חלק א', ירושלים תשל"ט, עמ' 461-491.
34. שה"ק, דף צח, ב. וראה עוד דוד, ר' גדליה אבן יחיאל, עמ' 34-35.
35. שם, דף צח, ב-צט, א.
36. שם, דף קג, ב.
37. רשימת "מלכי רומיים" נדפסה על ידי א' נויבאויר, ראה לעיל (הערה 1), עמ' 195-196, מגיעה עד זמנו של "אגילוס" (Hostilian Gallus), שמלך בשנים 251-252; וזכרון מלכי רומי לר' אברהם בן דוד הנ"ל (הערה 3). רשימה זו מגיעה עד זמנו של Leo ה-1 שמשום מה מכונה אצלו "שבשטיאן" עד שנת 474 ורשימתו של ר' אברהם זכות במאמר הששי שבספרו ספר יוחסין, הנ"ל (הערה 5), דף 243א-248א, המגיעה עד זמנו של "קוסטנטיין" (Constans) ה-2 שמשל עד שנת 668.
38. ראה לעיל הערה 1.
39. שמות הקיסרים ושנות ממשלם אינם מרוכזים, אלא פזורים בספר, ראה דוד, ר' גדליה אבן יחיאל, עמ' 38-44, שם, עמ' 240-247 מובאות הרשימות השונות בהקבלה.
40. רשימות אותם חכמים אינן בנוסח הנדפס אלא בנוסח כתב היד של שה"ק, כ"י מוסקבה — אוסף גינצבורג 652, דף 201א; 207א; 212ב; 218ב-219א. אחד מהם היה בן עירו שחי במאה ה"ט"ו "אליסנדרו טרטנייה דאימולה", ונזכר על ידו, שם, דף 207א, שאותו מכנה ר' עזריה מן האדומים: "המופלא בתורות הקיסריות", מאור עיניים, מה' קאססעל, ווילנא תרכ"ו, פרק ח, עמ' 138.
41. שה"ק דף כה, ב. "יש אומרים שיש בתורות הקסרים של רומא פסק א' נקרא על שם אבטליון כשהיה ערל ברומא, ואני השתדלתי עם חכמי גדולים שבהם למצוא הפסק ההוא ויגעתי ולא מצאתי".

42. שה"ק, דף קט, א.
43. שם, דף קט, ב.
44. שם, דף קו, ב, קט, א-ב.
45. עשה שימוש רב באחד מחיבוריו של אוזיביוס, ראה להלן, וכן הביא מעט דברים מכתביו של גריגורי (Gregory) הגדול, ראה שה"ק, דף לו, א.
46. בלשונו: "קרוניקי של נוצרים" (דף כט, ב) "דברי הימים שלהם" (דף כז, א; קו, א-ב) "קרוניקי שלהם" (פעמים אחדות, כו, ב-כז, א) נראה שכל סוגי המקורות הללו אינם אלא פרי עטם של סופרים מחוגי הכנסייה והביטוי "שלהם", אין כוונתו אלא לרמז ל"של נוצרים", כמקובל בלשון התקופה.
47. חומר אפיפיורי חשוב שימש לו כמקור לתאור גזרות ופורענויות שונות שעברו על יהודי אירופה בתפוצות השונות. ראה דוד, ר' גדליה אבן יחייא, עמ' 136-137, 160-161, 168-174, ועוד.
48. ראה B. R. Reynolds, *Latin Historiography a Survey, 1400-1600. Studies in the Renaissance*, Vol. II, 1955, p. 14. ההיסטוריון הזה שימש מקור אף לר' אברהם פריצול, ראה ד' וורדמן, "איגרת אורחות עולם לאברהם פריצול בהקשרה ההיסטורי", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשל"ו עמ' 175.
49. שה"ק, דף יב, א, טו, א, צז, א ועוד, ראה עוד, דוד, ר' גדליה אבן יחייא, עמ' 50.
50. שה"ק, דף קד, ב-קה, א.
51. מת בשנת 1545, עליו ראה José Maria Gálvez, *Guevara in England, Weimar* 1900; A. Redondo, *Antonio de Guevara et l'Espagne de son temps de la carrière officielle aux oeuvres politico-morales*, Genève 1976. וכן י' בער, הערות חדשות לס' שבט יהודה, תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 155. מסתבר שאף ר' שלמה אבן וירגא עשה שימוש באחד מחיבוריו, בספרו שבט יהודה, שמד 64, מהדורת ע' שוחט, ירושלים תש"ז, עמ' קל"קמא ואף תרגם מלה במלה את נאום המדומה של שליח היהודים בירושלים באוני הרומיים אודות בית המקדש, שהושם בפיו של "מארקוש קונשול רומאנו", ראה בער, שם, עמ' 154-161, אף ר' עזריה מן האדומים בחיבורו מאור עיניים הכיר נאום זה מחבורו של גיורה, ראה שם, פרק ז, מהדורת ד' קאססעל, ווילנא תרכ"ז עמ' 133; פרק כו, עמ' 260, המכנהו "הגמון מונדניטו" על שם מקום מגוריו Mondonédo, נזכר כבר אצל בער, שם, עמ' 161.
52. חבור זה לא היה בהישג ידי, אך מדברי ר' עזריה מן האדומים מתברר שסקירתו על מתרגמי המקרא מצויה באגרותיו, ראה מאור עיניים פרק ט, עמ' 149; פרק מה, עמ' 384, 388.
53. שה"ק, דף עה, ב-עו, א.
54. ראה דוד, ר' גדליה אבן יחייא, עמ' 52-54.
55. שה"ק, דף קי, א.
56. שם, וראה עוד דוד, שם, עמ' 57.

57. שה"ק, דף קיג, א, ולעניין זה ראה Y. Renonard, The Avignon papacy, London 1970.
58. שה"ק, דף קטז, ב. ההיסטוריונים בני המאה הט"ז כמעט שאינם מתיחסים לתנועת הריפורמציה הלותרנית, ואף אלו שמזכירים זאת אין הם מרחיבים על כך דיון, ראה ח"ה בן ששון, היהודים מול הריפורמציה, דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך רביעי, ירושלים תש"ל, עמ' 62-116 וכן א' דוד, כרוניקה עברית מפראג מראשית המאה הי"ז, ירושלים תשמ"ה, עמ' 6, 34, 55.
59. שה"ק, דף קיג, א.
60. שם.
61. בשה"ק, נוסח כתב היד הנ"ל (הערה 40), דף א201; א202-ב203; א207; ב212; א218-א219.
62. על כך ראה דוד, ר' גדליה אבן יחיאל, עמ' 225-228, וכן במאמרי הנ"ל (הערה 12) עמ' 70-73.
63. דיון מפורט לנושא זה, ראה דוד, שם, עמ' 74-175.

KOROTH

THIRTY-FOURTH YEAR

VOL. 9, No. 3-4, SPRING 1986

A BULLETIN DEVOTED TO THE HISTORY OF MEDICINE AND SCIENCE

**SPONSORED BY
AMERICAN PHYSICIANS' FELLOWSHIP, INC.
FOR MEDICINE IN ISRAEL**

**PUBLISHED BY
THE ISRAEL INSTITUTE OF
THE HISTORY OF MEDICINE**

**ASSISTED BY THE JERUSALEM ACADEMY
OF MEDICINE & THE ISRAEL SOCIETY OF
THE HISTORY OF MEDICINE & SCIENCE**